

SEYAHATNAME

TÜRKİYE MISIR SURIYE

Bir Seyahatname

ŞİBLÎ NUMÂNÎ

İngilizceden Çeviren: Muharrem Varol

TÜRKÇEYE ÇEVİRENİN TAKDİMİ

Şibli Numânî (ö. 1914) ismini yanılmıyorsam ilk kez lise sıralarında duymuştum. Üniversitede okuduğum yıllarda bir hafta sonu Fatih'te izbe bir sahaftan *Hz. Ömer* kitabının ikinci cildini görünce bu aşınası olduğum şahsın eserini hemen alivermiştim. Kitabın ilk cildini ise yıllar sonra Babil Sahaf'ta bulmuş ve geç de olsa seriyi tamamlama sevincini yaşamıştım. Kitabın girişinde müellifin metodoloji, kaynak tasnifi ve kaynaklara yönelik eleştirel bakışı ve analitik perspektifi gözümünden kaçmamıştı. Her yönüyle sıra dışı bir tarihçi ve enterdisipliner yaklaşıma sahip bir âlim ile karşı karşıya kaldığımı anlamak zor olmamıştı. 1892 senesinde İstanbul, Beyrut, Kudüs ve Mısır'a yapmış olduğu altı aylık seyahate dair gözlemlerini ve intibalarını anlattığı seyahatnamesi ile yollarımız onunla bir kez daha kesişti.

Elinizde tuttuğunuz bu seyahatname Urduca aslından yapılan İngilizce çeviriye dayanmaktadır. Seyahatnameyi Urducadan İngilizceye tercüme eden Dr. Gregory Maxwell Bruce Kaliforniya Üniversitesi'nde Urdu Dili ve Edebiyatı uzmanıdır. Şibli'nin bu seyahatnamesini yetkinlikle ve büyük bir titizlikle İngilizceye çevirmekle kalmamış, aynı zamanda

eserde geçen pek çok şahıs, yer, kurum, eser, terim ve kavrama dair doyurucu açıklamalarla metni zenginleştirmiştir. Bununla birlikte, müellifin biyografisi ve esere dair kıymetli bir değerlendirmeden sonra Şibli'nin gezi sırasında yazmış olduğu mektuplar, ona dair çıkan gazete haberleri ve kitabın neşrinden sonra Hint matbuatında çıkan kitap tanıtım yazılarını eklemek suretiyle seyahatnamenin tarihsel bağlamının ve akislerinin anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Bruce'un bu emek mahsulü ve değerli çalışmasının Şibli'nin ve bir ölçüde Hintli Müslümanların sergüzeştisini daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaştırmış olması her türlü takdiri hak etmektedir. Seyahatname ve çeviriye dair kısa birkaç notu tasrih etmeden önce seyahatname müellifinin yaşadığı ve seyahatnamenin kaleme alındığı tarihsel bağlama dair kısa bir bakış atmak faydalı olacaktır.

Bu takdim yazısında Şibli Numânî'nin kimliğine ve yapıtlarına dair bilgi vermek doğrusu gereksiz bir iştir. Zira, metnin sonunda ona dair Bruce'un kaleme aldığı kısa biyografi pekala ihtiyacı karşılamaktadır. Ancak, bu bağlamda Şibli'nin hayatının bir kesitini yansıtmaya cihetiyle onun Aligarh yıllarında meşhur "reformist" Seyyid Ahmed Han (ö. 1898) ile kurduğu yakın ilişkiye mercek tutmakta yarar var. Bir diğer ifadeyle, Seyyid Ahmed Han'ın hayatı ve fikri yapısına dair kısa bir çerçevenin ortaya konulması Şibli'nin seyahatnamesinin ete kemiğe büründüğü ortamın ve bu geziyi gerçekleştirme motivasyonunun arkasındaki saiklerin anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Ayrıca, Şibli'nin İslam tarihine yönelmesi ve bir tarihçi sıfatıyla olaylara yaklaşım tarzını geliştirmesi bağlamında, Seyyid Ahmed Han'ın kilit bir noktada durduğunu görmek bu anlamda kayda değerdir.

Hint Müslümanlarının Hilafet Hareketi bağlamında tanınmış ismi Ebu'l-Kelâm Âzâd'ın¹ tasnifine göre XIX. yüzyılın son yarısından itibaren üç tür reformist hareket göze çarpar. Batılılaşma ve modernizmin görkeminden etkilenen ve Batıyı takip etmek gerektiğini söyleyenler, Batı karşısında geleneksel değerleri savunmakla beraber siyasi reform ve ihyanın peşinde olanlar ve son olarak dinde reform yapılması gerektiğini düşünenler. Ebu'l-Kelâm Âzâd bu üç gruba mensup düşünür ve aktivistlere örnek verirken Seyyid Ahmed Han'ı ilk kategoriye, Cemaleddin Efgânî'yi ikinciye ve Muhammed Abduh'u üçüncü kategoriye dâhil eder². Kanımızca, Şiblî Numânî bu üç kategoriye şahsında cem eden bir şahsiyettir. Hayatının değişik evrelerinde bu görüşlere dair benzer fikirler ortaya koyduğu gibi onun düşünce ve aksiyonu içerisinde üretmiş olduğu eserler ve sergilediği davranışları onu tek bir kategoriye mensubiyetten alıkoyar. Onun Aligarh'ta Muhammedî Oryantal Kolej'de Arapça ve Farsça profesörü iken XIX. yüzyıl Hint Müslümanları arasında saygın bir yeri ihraz etmiş bulunan "Sir

1 Hindistan bağımsızlık hareketinin sembol isimlerinden ve Gandhi ile birlikte pasif direnişin önderlerinden olan Ebu'l-Kelâm Âzâd 1857 Sipahî İsyanı sonrasında Mekke'ye yerleşmiş bir aile içerisinde 1888'de dünyaya gelmiş ve 1899'da Hindistan'a geri dönmüştür. Dini ilimlerin yanı sıra bazı müspet bilimlere dair tahsil gören Ebu'l-Kelâm'ın hayatında hem Seyyid Ahmed Han hem de Şiblî Numânî mühim bir yer işgal eder. Seyyid Ahmed Han'ın fikirlerinden etkilenerek İngilizce öğrenmiş ve çıkardığı mecmua ile Şiblî'nin dikkatini çekerek Nedvetü'l-Ulemâ'nın yayın organı *en-Nedve*'nin bir süre editörlüğünü yapmıştır. Osmanlı hilafetini ve sonrasında saltanatın ilgasını desteklemiş olan bu mücadele insanın çile, ızdırıp ve tefekkür ile geçen azim dolu hayatının kısa bir anlatısı için bkz. Azmi Özcan, "Ebu'l-Kelâm Âzâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDVİA), İstanbul 1994, X, 335-336; İsmail Kara, "Mevlâna Ebü'l-Kelâm Âzâd'a Dair Bir İki Not", *Amel Defteri* içinde, İstanbul 2015, s. 245-247.

2 Aziz Ahmed, *Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları*, çev: Latif Boyacı, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 96.

Seyyid” lakaplı Seyyid Ahmed Han ile yakın bir ilişkide bulunmuş olması bu seyahati tertip etmesine ve sonrasında seyahatnameyi kaleme almasına vesile olmuş görünmektedir. Dolayısıyla, Seyyid Ahmed Han’a dair bazı malumatın ve onun Şibîlî üzerindeki tesirinin bilinmesi bu cihetten önem arz eder. Vakıa, Bruce’un çeviri metninin sonunda neşretmiş olduğu mektuplar bu yakınlığın mahiyeti hakkında somut bir göstergedir.

1857 Sipahi Ayaklanması ile İngiliz yönetiminin Hint halkına karşı göstermiş olduğu sert tutumu ve bunun acı neticelerini bizzat tecrübe etmiş³ bulunan Delhili soylu bir aileye mensup Seyyid Ahmed Han 1898 senesindeki ölümüne değin toplumsal kaos ve çatışmadan kaçınan istikrarlı bir davranışın sembolü olmuştur. İngiliz yönetimine “toslamama” ilkesine dayanmak suretiyle uzlaşımçı bir tavır sergileyen Seyyid Ahmed Han eğitim ve kültür sahasında Hintli Müslümanların kalkınması için mücadele etmiş bir şahsiyettir. Müslümanların “geri kalma” sebepleri üzerinde kafa yoran Sir Seyyid, bir Arap ve Osmanlı münevveri ve siyaset adamı olan Tunuslu Hayreddin Paşa’nın düşüncelerinden etkilenmiştir. Modern bilim ve İslam arasında bir çatışma olmadığı önermesiyle hareket etmiş ve Batı tipi eğitimin Hindistan’da revaç bulması için faaliyet göstermiştir⁴. Muradâdâb ve Gazipur’da iki okul açmış ve 1864’de *Bilim Cemiyeti*’ni kurmuştur. Bu cemiyetin “mürevvic-i efkârı” olacak bir gazete kurarak

3 Seyyid Ahmed Han bu isyan sırasında tamamen İngilizlere bağlı kalmıştır. Bicornor’da bulunan çok sayıda İngilizin hayatını kurtardığı gibi, daha sonra intikam almak amacıyla saldıran İngiliz askerlerin elinden masum halkı da kurtarmıştır. Bu yaptığı hizmetler karşılığında yerlilerin elinden alınmış mülklerden bir gayrimenkul bağışlandıysa da bunu kabul etmemiştir. (Mustafa Öz, “Ahmed Han, Seyyid”, *TDVİA*, İstanbul 1989, II, 73)

4 Aziz Ahmed, *a.g.e*, s. 83.

Aligarh Enstitüsü Gazetesi gibi etkin bir süreli yayınlı kitle iletişim araçlarını kullanmak suretiyle Hintli Müslümanlara sesini duyurmayı başarmıştır. 1869'da İngiltere'ye bir seyahat düzenleyerek Hindistan'a döndükten sonra eğitim ve kültür faaliyetlerine daha büyük bir ağırlık verdi. Meşhur *Tehzib-i Ahlak* dergisini bu seyahatten sonra çıkarmaya başladı. Siyasi hareketlerden özellikle uzak durmaya çalışmış ve eğitime odaklanmıştır⁵. Hindistan'da günümüze değin pek çok aydın Müslümanın yetişmesini sağlayan Aligarh'daki Muhammedî Anglo-Oryantal Koleji'ni Kraliçe Viktorya'nın doğum gününe müsadif olan 24 Mayıs 1875'de kurmuştur⁶.

Seyyid Ahmed Han Cemaleddin Efgânî tarafından sert bir şekilde tenkide uğramıştır. Efgânî onun kelim sahasındaki yeni fikirlerine karşı çıktığı gibi özellikle İngilizlere karşı yumuşak tutumunu yerden yere vurmuştur. Bilhassa, "İttihâd-ı İslam" siyaseti bağlamında Seyyid Ahmed Han'ın Hintli Müslümanları tecrit eden yaklaşımını İslam Hilafeti uygulamasına bir engel olarak görür⁷. Seyyid Ahmed Han modern fikirlerin etkisine tamamen teslim olmak ve İslami değerleri Viktoryan çağın değerleriyle eşdeğer hale getirmek gibi hususiyetlerin yanı sıra, özellikle belli başlı hususlarda "sevâd-ı azâmın" fikirlerinden aykırı fikirler ileri sürmek suretiyle "Müslümanların akidelerini zayıflatmak ve yabancıların çıkarlarına hizmet etmek" gibi suçlamalar karşısında kalmıştır⁸. Hâlbuki bu gibi yaklaşımların isabetli ve haklı yanları olsa da, onun içerisinde bulunduğu şartları görmezden gelen ve

5 Abdul Hamid, "Seyyid Ahmed Han", çev: İbrahim Kalın, *İslam Düşüncesi Tarihi*, IV. Cilt içinde, ed. M. M. Şerif, İnsan Yayınları, İstanbul 1991, s. 368.

6 Mustafa Öz, *a.g.md.*

7 Aziz Ahmed, *a.g.e.*, s. 82.

8 *A.g.e.*, s. 86-87.

bütünsellikten yoksun romantik ve afaki yaklaşımların haksız nitelemelere sebebiyet verdiği de bir gerçektir. Zira Seyyid Ahmed Han, İngilizlerin Hindistan'da uygulamış olduğu yanlış ve ötekileştirici siyaseti aleni bir şekilde tenkit ettiği gibi, İslam'a ve Hint Müslümanlarına saldıran ve bilimsel mesnetlerden yoksun eserlere de reddiye yazmaktan çekinmeyen bir şahsiyettir. Dr. Hunter'ın *Indian Muslims* adlı eserinde göstermiş olduğu üstünkörü Vehhabilik indirgemeciliğini tenkit etmiş ve William Muir'in Hz. Peygamber'i insafsızca tezyif etme cüretini gösteren *The Life of Muhammed* adlı mahud eserine reddiye yazmıştır⁹. Aziz Ahmed'in ifadesiyle Seyyid Ahmed Han aslında kendi misyonunu "Moğol istilası sırasında Nasıreddin Tûsî ya da Alaaddin Cuveynî'ninki" ile benzer görmektedir. Bir taraftan İngiliz yönetimini baskı politikasından himaye politikasına kaydırmak diğer taraftan da içinde bulunduğu toplumu düşmanlık aksından dostluk ve işbirliği aksına oturtmak gibi bir gayeye sahipti. Nitekim bu çabaları zaman içerisinde sonuç vermiş ve 1870'li yıllardan itibaren İngilizlerin Hintli Müslümanlara gösterdiği resmî tavrın "yumuşadığı" ifade edilmiştir¹⁰.

Seyyid Ahmed Han'ın yukarıda ismi geçen eserlere yazdığı reddiyeler sırasında Hindistan'da gerekli ilmi kaynağın mevcut olmayışını fark etmesi onu hem İstanbul ve Kahire kütüphanelerine hem de Avrupa ilim merkezlerine yöneltmişti. İngilizlerin eserlerini bu amaç doğrultusunda tercüme ettirmeye ve ismi geçen yerlerden kitap getirtmeye çalışması ona pahalıya mal olmuş sadece nakit olarak borçlanmakla kalmamış, ev eşyalarını bile satmak zorunda kalmıştır. Bü-

9 Abdul Hamid, "Seyyid Ahmed Han", s. 372-377.

10 Aziz Ahmed, *a.g.e*, s. 86-87.

tün bu çalışmaları esnasında Hindistanlı Müslümanların başına gelen felaketlerin kaynağını Batılıların yanlış tarih paradigmasından kaynaklandığı fikri üzerinde uzun süre düşünmüştür. Tarihe ve geçmişe objektif bir nazarla bakış, Batılıların Müslümanlara yönelik göstermiş olduğu nefreti açığa çıkaracaktı. Bu vesile ile Müslümanlar da kendi öz kimliklerini keşfetmek suretiyle son derece faydalı bir eyleme girişmiş olacaktı. İslam tarihini ele alan böylesi bir perspektif ve metodoloji Seyyid Ahmed Han'ın nazarında gerçekleşmesi intizar edilen İslam rönesansı için çok etkin bir enstrümandır¹¹.

İşte Seyyid Ahmed Han'ın eğitim, kültür ve matbuat sahasında kuvveden fiile çıkardığı bu ideolojisi ve bakış açısı Şiblî Numânî, Zekau'llah ve Muhsin el-Mülk gibi dil ve tarih âlimlerine ilham vermiştir. Şiblî Numânî'nin İslam tarihine dair çalışmaları ve bilhassa bu bağlamda malzeme toplamak ve ilk elden kaynakları elde etmeye yönelik "ilmi rıhleti" bir bakıma Seyyid Ahmed Han'ın doğrudan ve dolaylı teşviklerinin bir sonucu idi. Nitekim G. M. Bruce'un çalışmanın eklerine derc ettiği mektuplar bu etkileşimi ve iletişimi açıkça ortaya koymakta. Onun özellikle bu seyahatnamenin başında bir nevi Avrupa'da İslam dünyasına yönelik seyahatname literatürüne yöneltmiş olduğu eleştiri veya *İslam Tarihi* çalışmasının başında Avrupalı İslam tarihçilerini inceleyen eleştirel kısımları¹² Seyyid Ahmed Han'ın yukarıda ifade edilen yaklaşımlardan beslenmiştir. Bununla beraber, Şiblî Numânî'nin Seyyid Ahmed Han ile ayrı düştüğü düşün-

11 Abdul Hamid, "Seyyid Ahmed Han", s. 373-74, 377.

12 Mevlâna Şiblî-Süleyman Nedvî, *İslam Tarihi Asr-ı Saadet*, Tercüme: Ömer Rıza Doğrul, (Haz: Selim Ahmetoğlu), Kapı, İstanbul 2019, I, 71-78.

celerinin olduğu ve onun hayatının sonlarına doğru Kuzey Batı Sınır Vilayetleri'nde İngilizlerin askerî operasyonları meselesinde Sir Seyyid'i aleni bir şekilde eleştirdiği de not edilmelidir¹³. Şibli'nin daha sonraki süreçte hem klasik hem de modern bir eğitim müessesesi olarak inşa etmeye çalıştığı Nedvetü'l-Ulemâ kurumunun Aligarh Koleji'nin tamamlayıcısı olmaktan ziyade, bir anti-tezi türündeki bir değerlendirme¹⁴ Şibli'nin bir ölçüde Seyyid Ahmed Han ile düştüğü fikri ayrılığı yanıstır.

Seyahatnamede ortaya konan düşünceler ve olaylara yaklaşım tarzı ise çoğu kere Seyyid Ahmed Han'ın düşüncesi ile paralellik arz eder. Osmanlı hilafeti hakkındaki reddedici yaklaşımı hesaba katılmaz ise Seyyid Ahmed Han'ın aslında Osmanlı sultanlarına, yenilikçi devlet ricaline ve Tanzimat sürecine çok olumlu baktığını biliyoruz¹⁵. Şibli'nin de Osmanlı hilafet tezine aykırı bir risale yazmış olması bu hususta belli bir dönem için Seyyid Ahmed Han ile aynı fikirde olduğunu gösterebilir¹⁶. Fakat, son tahlilde Osmanlı devleti ve toplumuna Şibli'nin bakışı oldukça müspet ve sempattir. Seyahatnamede de ifade edildiği gibi, 1877-78 Rus Savaşı sırasında Osmanlı Devleti için yardım toplayanlar arasında bulunmuştur. Bu ikilinin aslında Hint Alt Kıtası Müslümanlarının “Âlem-i İslam” ile birlikte “inkıraz

13 Tariq Hasan, *Aligarh Movement and The Making of the Indian Muslim Mind 1857-2002*, New Delhi 2006, s. 113.

14 Aziz Ahmed, *a.g.e.*, s. 94.

15 *A.g.e.*, s. 88-89.

16 Mehmet Özşenel, “Hindistan'da Hilafet Meselesine Aykırı Bir Bakış: Şibli Numânî ve Hilafet Makalesi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, sayı: 15, 2007, s. 153-160. Vakıa, Şibli Numânî'nin halefi olarak takdim edilen Süleyman Nedvî'nin bu risalenin natamam olduğunu ve Şibli'nin görüşünün tam yansıtmadığı söylenmektedir. (s. 154)

ve tedenniden” kurtularak “itila ve terakki” yoluna yükselmesinin yegâne vasıtasının “müspet bilimler ve dini ilimlerin izdivacında” gördükleri açıktır. Bu seyahatnamenin muhtelif kısımlarında söz konusu bakış açısı arız ve amik bir şekilde görülebilir. Klasik modernist bir İslamcı bakıştır bu. Batı teknik ve teknolojisi, imar edilmiş kentler, düzenli bir mimari, sanayileşme, sanat ve fenlerin inkişafı, yeni tarz yaygın eğitim, iletişim ve ulaşım vasıtalarının gelişimi gibi pek çok parametre “uygarlık” bağlamında bu düşünürler tarafından dikkatle izlenen ve benimsenen bir perspektiftir¹⁷. İşte aynı eğitim müessesesinde Hint Müslüman halkına hizmet etme düşüncesiyle hareket ettiği varsayılan Seyyid Ahmed Han ve Şiblî Numânî bu ortak hedef doğrultusunda bir noktaya kadar birlikte yola devam etmiş görünüyor. Binaenaleyh, seyahatname metni bu ikilinin birliktelik dönemini yansıtan bir metin olma özelliği taşımaktadır.

Şiblî Numânî’nin 1892 senesine ait Kıbrıs, İzmir, Osmanlı payitahtı İstanbul ve Arap coğrafyasından Beyrut, Yafa, Kudüs ve Kahire gibi bölgelere dair sunmuş olduğu tasvirler ve keskin nazarına takılan fotoğrafik kareler oldukça kıymetlidir. Zira, kendisi herşeyden önce dışarıdan bir gözdür ve sistematik bir zihne sahip dil ve tarih âlimidir. Bu sebeple seyahatname hem bir tarihçi ilgisini yansıtmakta hem de arşivlemeyi imleyen bir dokümantasyon hazinesi ortaya koymaktadır. Buna ilaveten, büyük oranda romantik yaklaşımlardan sıyrılarak realist bir bakış açısı sunma gay-

17 Şiblî’nin İslam ilahiyatından fıkına, siyasetten modern bilime kadar geniş bir yelpazede serdettiği fikirleri ve bu fikirlerinin çağdaşı diğer Müslüman düşünürlerinki ile kıyaslanması hususunda bkz. Mazharuddin Sıddîkî, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, (Çev: Murat Fırat-Göksel Korkmaz, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.

retinde olan bir metindir. Bu açıdan, bilhassa etnosantrik ve hamasetten ari bir keyfiyette olması fevkalade mühimdir. Bununla beraber, Osmanlı başkentindeki Cuma selamlıkları ve Bayram merasimindeki tasvirler sömürgeci kurtulmaya ve özgürleşmeye çalışan bir Müslüman âlimin hissiyatını bütün tonlarıyla ve pek tabi romantizmiyle yansıtmaktan geri de kalmaz. Nitekim tarafımızdan Ek-5'e konulan Osmanlı makamlarına sunduğu arzuhalin başlangıç cümlesi de bu hissiyatı besleyen müstemleke boyunduruğundan kurtulma niyet ve gayretini de gözler önüne serer. Bu bağlamda, Hindistan, Mısır ve Arabistan'daki İngiliz karşıtı Müslüman gruplar nezdinde büyük şöhrete sahip ve onlarla özel bir şekilde irtibat kurma görevi olan "Plevne Kahramanı" Gazi Osman Paşa¹⁸ ile buluşmasının ve görüşmesinin tesadüf eseri olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Zaten Osmanlı makamlarından Mecidî Nişânı almasına vesile olan şahsın Gazi Osman Paşa olması Şibli'nin Hintli Müslümanların geleceğine dair onunla fikir ve siyaset paylaşımları yapmış olabileceği ihtimalini güçlendirir.

Açıkçası, bu satırlarda seyahatnamenin kısa bir özetini yapmak ve değerlendirmek gereksizdir. Zira, hem Bruce hem de dönemin çağdaş Hintli münevverlerinin metinleri çalışma içerisinde bu ihtiyacı fazlasıyla gidermiş vaziyettedir. Ancak, belki seyahatname içerisinde bir takım ayrıntıların gerçekten sıradışı konulara değindiği ve özgün bir niteliğe sahip olduğu da vurgulanmalıdır. Örneğin, İzmir'deki Hisar Camisi Kütüphanesi'nde Cuma namazını müteakip cereyan eden ilmi mübahesede ya da Kudüs'te müftünün huzurunda akd

18 Metin Hülagu, "Gazi Osman Paşa (1833-1900)", *TDVİA*, İstanbul 1996, XIII, 464-465.

edilen ilmi münazarada bahsi geçen ilmi mevzulara ve ilim meclislerine dair yapılan tasvirler çok önemlidir. Aşır Efendi Kütüphanesi'nin hafız-ı kütübü hakkında anlatılan olay, kütüphane müdavimlerinin okumuş oldukları eserlere dair bahis ve XIX. yüzyılda İstanbul kütüphanelerine dair yorumları... Şiblî'ye para karşılığı Türkçe öğretmeye başlayan ancak onun ilim yolculuğuna çıktığını öğrenince para almaktan vazgeçen fakir ama müstağni tekke dervişi... Eski Bombay Konsolosu Hüseyin Hasib, Derviş Paşa ve Gazi Osman Paşa'nın evlerine yönelik detaylı değerlendirmeleri... Ahmed Cevdet Paşa ile olan vicahi görüşmesi... Medrese talebelerinin "cerre çıkmasına" yönelik eleştirileri... İstanbul'daki bir matbaada Neseî Akidesi Şerhi kitabından sansürlen "İmamların Kureyştin" olduğuna dair bir hadis-i şerifin çıkarılışına şahit oluşu ve bu hususta gösterdiği tepki... Tophane Müşiri Zeki Paşa ile ilk karşılaşma anı... İstanbul ve Kudüs Hindî dergâhlarına dair çarpıcı anlatılar... Muharrem matemlerindeki İrânîler ve onların ritüellerine dair ilginç gözlemler... Beyrut'taki Hristiyan Matbaacısının Ebüzziya hakkındaki sitayişkâr cümleleri... Hristiyan Arapların ilmi faaliyetlerini takdir ve çağdaşı Müslümanlarının gayretsizliğini tekdir... Mısır'da Ezher Medresesi'ndeki öğrencilerin hâl-i pürmelâlleri... Kahire'deki renkli Mevlid-i Nebvî kutlaması ve buradaki tasavvuf ricaline bakışı... Evinde eşek besleyen Mısırlı âlim... bunlar gibi daha nice ilginç anekdotlar hakikatten son derece kıymetli ve ilk elden bilgilerdir.

Bununla beraber, Şiblî Numânî'nin Osmanlı tarihine ve mimari eserlerden bazılarına dair bilgileri hatalıdır. Biz bu bilgileri çok tashih etme düşüncesinde olmadık; ancak onun Ayasofya Camisi hakkındaki bazı teknik bilgileri ve Yeni-

çeriliğin kuruluşu ve ilgası sırasında verdiği bazı bilgilerin yanlış olduğunu buradan belirtmek gerekir. Bununla beraber, seyahatnameyi Urducadan İngilizceye çeviren Bruce metni dipnotlar ile şerh ettiği için biz ayrıca bir bilgilendirme yoluna girmekten kaçınsak da, bazı hususlarda bilgi takviyesinde ve bir iki yerde de tashihde bulunmak durumunda kaldık. Bu gibi durumlarda dipnot içerisinde bize ait söylemleri [MV] şeklinde işaretlemiş olduk. Bruce çevirisinde dipnot yerine sonnot vermiştir. Metin içerisinde Şibli'nin bazı notlarını dipnot şeklinde sayfa sonunda kullanmıştır. Biz okuyucunun dipnottan kopmaması için hem Şibli hem de iki çevirmenin notlarını sayfa sonlarındaki dipnotlarda belirttik. Okuyucu bu üç farklı yazarın notlarını elbette tefrik edebilecektir.

Bruce, metnin ilk baskısını kullanmış ve ikinci baskıda yapılan değişiklikleri de usulüne uygun bir şekilde göstermiştir. Ayrıca, kendi çevirisinde orijinal baskının sayfa numaralarını göstermiştir. Biz bu uygulamayı tatbik etmemekle beraber mümkün mertebe İngilizce çeviriye sadık kalmaya çalıştık. Fakat Bruce'un çevirisindeki bazı bilgi hatalarını aynen tekrar etmekten kaçındık. Örneğin *irade-i seniyye* yerine *irade-i sünne* şeklinde anlamı olmayan bir terkihi açıklama girişimi olan İngilizce çevirinin 59. sayfadaki 34. dipnotunu atlamış olduk. Bununla beraber, Müslüman Türk okuyucusunun anlamını çok iyi bildiği temel bazı dini terim ve terkiplerin de manalarını veren birkaç dipnotu göz ardı ettik. Ayrıca, yine bu çerçevede değerlendirilebilecek olan kısa bir lügatçeyi de metne dâhil etmedik. Bruce'un seyahatname metninin arkasına koymuş olduğu beş ekten sonuncusu olan ve Şibli'nin metin içerisinde tercümeleri verilen Farsî kasidelerinin İngilizce tanskripsiyonlarından da sarfınazar ettik. Bu sebeple

hem çevirmenden hem de okuyucudan özür dileriz. Bunun yerine belki mütemmim bir cüz olur düşüncesiyle Osmanlı Arşivi'nde Şiblî'ye dair bulduğumuz birkaç belgenin ve gazete haberinin çevrimyazısını beşinci ek olarak koyduk.

Son olarak, bahsetme lüzumu olan bir mesele daha kaldı. Türk okuyucusu aslında Şiblî'nin bu seyahatnamesini yıllar önce Türkçe bir tercümeden okuma şansı yakalamıştır. 90'lı yıllardan itibaren birkaç farklı yayınevinden çıkan bu tercüme yaklaşık altmış yıl önce Pakistan'da okumuş olan Sayın Yusuf Karaca tarafından yapılmıştır¹⁹. Ancak, Bruce'un da önsözünde bahsettiği gibi ne yazık ki bu çeviride bir takım eksiklikler ve ilaveler vardır. Şiblî gibi müdekkik ve ideal sahibi misyoner bir âlim için eserinin aslına uygun olmayacak bir şekilde neşrinin büyük bir talihsizlik olduğu tartışma götürmez. Hele Hristiyan dünyasına karşı İslam ve Müslümanların faziletlerini ortaya koymaya çalışmış, İslam tarihini tahrif etme amacında olmuş önyargılı ve insafsız oryantalistlere karşı objektif ve doğruluğa dayanan bir tarih metodolojisinin vücubundan bahsetmiş bir yazar için ne hazin bir kaderi cilvedir bu! Bu metni İngilizceden çeviren şu anki satırların sahibi çeviri sonrasında metinleri mukayese ve mukabele ederken düştüğü şaşkınlığı tarif etmekten acizdir. Sayın Karaca'nın metni tahrif ettiğini iddia etmemekle beraber, tercümede yapılan çok sayıda hata ve özensiz yaklaşım dikkat çekici boyuttadır. Sayın Karaca'nın hangi baskıyı kullandığı bilinmemekle beraber, metnin içerisindeki kasideler ve bazı kısımlar göz ardı edilmiştir. Hele mübalağa sigasıyla bağlamından taşırarak dile getirilen hamasi ve heyecan dozu

19 Şiblî Nûmanî, *Seyahatnâme Sefernâme-i Rum u Şâm u Mısır*, Tercüme: Yusuf Karaca, Ravza Yayınları, İstanbul 2016.

yüksek “Batı eleştirisi” içeren ifadelerin ortalama okuyucuyu gereksiz ve ayakları yere basmayacak kör bir husumet söylemine itebilecek mahiyette olması esef vericidir. Bu çeviri metin 1960’lı yıllardan itibaren başlayan ve yükselen İslamcı tercüme dalgası arasında²⁰ örnek bir metin olma vasfı taşımakla beraber bu ve buna benzer tercümelerin ne ölçüde asıl metinleri yansıttığı problemini de beraberinde getirecektir.

Şibli Numânî gibi tarih metodu ve felsefesi cihetiyle kendi döneminin çağdaş eğilimlerini yakından takip etmiş zeki ve çalışkan bir âlimin kitabını tercüme etmek haddi zatında riskli bir eylemdir. Hiç şüphe yok ki bu satırların yazarının iktidarının da ziyadesiyle fevkindedir. Ama yine de G. M. Bruce’un titiz çalışmasını mümkün mertebe yansıtmaya gayreti içerisinde olduk. Bu çevirinin okuyucu ile buluşmasını temin eden Timaş Yayınlarına ve tarih editöryal mutfağının mâhir editörleri Zeynep Berktaş ve Selim Ahmetoğlu’na teşekkür ederim. Görülebilecek hatalarda kusurumuzu baştan itiraf ile affımızı istirham ederiz.

Muharrem Varol

Ekim 2020- Maltepe

20 Bu tercüme faaliyetlerinin sayısal artışı ve ortaya koyduğu neticelerden biri de İslamcılık tarihinin büyük ölçüde Mısır, Pakistan ve İran merkezli okunmasıdır. Bu tercümelerin bir kısmı geleneksel Müslümanlıkla ve tasavvufla mesafeli, ümmetçi, yüksek perdeli bir ton ve hissiyata talepkar, mücadeleci, yer yer tekfir ve şirk kavramarı üzerinden “dışlayıcı diri bir tip ve din anlayışı” ortaya koymaktır. Bu tercüme faaliyetlerinin muhtasar bir analizi için bkz. İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet*, Dergâh, İstanbul 2018, s. 33-38. Tercüme faaliyetlerinin İhvan-ı Müslimin tercümeleri üzerinden daha geniş ve eleştirel bir okuması için bkz. Aynı müellif, “Müslüman Kardeşler Türkçeye Tercüme Edildi mi?”, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam 2* içinde, Dergâh, İstanbul 2019, s. 501-545.

İNGİLİZCEYE ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Şiblî Numânî (1857-1914) tarafından yazılmış olan *Türkiye, Mısır ve Suriye: Bir Seyahatname (Sefernâme-i Rum u Mısır u Şam)* adlı kitap ilk kez 1894 senesinin Temmuz ayında yayımlandı. Bu kayıtlar yazarın Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır'a düzenlemiş olduğu seyahat sırasında 1892 senesinin Mayıs ve Eylül ayları arasında tutulmuştu. Metin içi karinelere hareketle söylenebilir ki Şiblî, bu seyahatnamesinin büyük bir kısmını 1894 senesinin ilk yarısında yazmıştır. (Örneğin, Mısırlı âlim Ali Paşa Mübarek'in Kasım 1893'teki ölümüne yapılan gönderme.) Kitabın reklamları Şiblî'nin Arapça ve Farsça hocalığı yaptığı Muhammedî Anglo-Oryantal Koleji'nin iki haftada bir çıkan yüksek tirajlı *Aligarh Enstitüsü Gazetesi* tarafından yayımlanmıştır. Kitabın tanıtımı aynı zamanda bu koleje yakından bağlı bulunan mühim ulema tarafından yapılmıştır. Oldukça iyi bir şekilde satılmış ve ikinci edisyon, çok az bazı değişiklikler ile birlikte 1901'de Delhi'de basılmıştır. Bundan sonraki bütün müteakip baskılar işte bu ikinci baskıya dayanır. Britanya Hindistan'ındaki Hilâfet Hareketi sırasında (1919-1924), bu metin yeni bir siyasi ehemmiyet kazanmıştır. Osmanlı sultanı figürü ve Türk İmparatorluğu İngiliz idaresine karşı siyasi

ve toplumsal hareketlenmenin sembolleri haline gelmiştir. XX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, söz konusu metin Urduca yazılmış “kanonik” bir seyahatname hüviyeti elde etmiş ve neredeyse hiçbir zaman baskısı tükenmemiştir. Hindistan ve Pakistan’daki Urdu Edebiyatı derslerinde sıklıkla bu çalışma zorunlu okuma metinlerinden biridir. Elinizdeki bu çeviri ilk baskıya dayanıyor. İkinci baskıda görülen değişiklikler ise dipnotlarda gösterilmiştir.

Kitabın Urduca baskısındaki bölüm başlıklarının bu metindeki başlıklar ile uyuşmadığını okuyucu fark edecektir. Metnin kenar boşluklarındaki başlıklar ise asıl metne uyumludur. İlk taşbaskı edisyonda büyük bölüm başlıkları daha kalın ve büyük harfler ile gösterilmiş olsa da metnin kendisi haddi zatında bölümlerden ziyade küçük kısımlara ayrılmıştır. Bu çevirideki içindekiler kısmını ben kendim tertip ettim. Öte taraftan, bu çeviri mümkün mertebe eserin asli şeklini taklit teşebbüsüdür.

Temel anlatı Urduca olmasına rağmen, önemli oranda Arapça ve Farsçanın yanında bu seyahatname, resmî Osmanlı fermanlarına mahsus az sayıda bazı ibareleri de içerir. Orijinal eserin çok dilli karakterini devam ettirmek maksadına matuf olarak, öncelikle bütün Arapça, Farsça ve Türkçe pasajları çevirerek latinize etmeyi ve bunların manalarını dipnotlar ile göstermeyi tasarlamıştım. Bu uygulama usandırıcı oldu ve metnin okunma deneyimine çok fazla bir katkısı da olmadı, dolayısıyla Arapça, Farsça ve Türkçe uzun pasajların İngilizce tercümelerini ana metne, bunların çevrim yazılarını ise dipnotlara ve eklere koymaya karar verdim. Bütün bu pasajların tercümelerini göstermek ise imkânsız idi, zira Şiblí çoğu zaman bir ibareyi, cümleyi veyahut pasajı iktibas ediyor, ondan sonra Urdu lisanında tercüme ya da tefsir ediyordu. Hem asıl

alıntıları hem de Şibli'nin Urduca şerhlerini ortaya koymak karışıklığa yol açmış olacaktı. Bütün bu şartlarda, Şibli'nin tercümeleri yanındaki orijinal olan yazılar da parantez içerisinde bırakıldı. Bana ait olan tercümeler son not şeklinde gösterildi. Keza, Şibli Kur'an'dan ve fıkha ait hikemiyattan alıntı yapıyor, ama bunların manasını okuyucu için ayrıca yazmıyordu. Mümkün olduğu yerde, bu çeşit tercümelerin İngilizce manalarını köşeli paranteze girmek suretiyle gösterdim. Yine birtakım spesifik ve özel adları mukayese yapmayı kolaylaştırmak için "Askeri Mektep [Mekteb-i Harbiyye]" şeklinde belirttim. Asıl seyahatname az bir miktar dipnotu içerir. Bunlar yıldız işaretiyle gösterildi ve çevirideki dipnotlarda muhafaza edildi. Son not şeklindeki bütün numaralı dipnotlar bana aittir ve tarihî bir bağlam temin etme amacına matuftur. Orijinal Urduca ile mukayese yapılmasını kolaylaştırmak için, köşeli parantez içerisinde sayfa numaralarını da eklemiş oldum.

Bu seyahatname Urducaya çevrilmiş az sayıda İngilizce kelime ihtiva eder ki bunlardan bazılarını Şibli parantez içerisinde açıklamıştır. Ayrıca, bugün için İngilizcede güncel olan çok sayıda teknik ve özel Urdu, Arapça, Farsça ve Türkçe terim ihtiva etmektedir. Çevirinin gerçeğe olan uygunluğunu sağlamak için, imkân dâhilinde *New Oxford American Dictionary* (NOAD)'de yeterli şekilde açıklanmış olan Urduca kelimeleri seyahatnamenin çevrim yazısında bıraktım. Emir, fikh, hacı, namaz, paşa, kible, ulema ve zikirle beraber uzmanlık gerektirmeyen crore, lah, sahip ve üstad gibi lügatçede bulunmayan teknik terimlerin tanımları için okur netice olarak NOAD'a bakacaktır. Çok az örnekte, standart Amerikan İngilizcesi heceleme kullanılmış oldu, böylece sözlük kullanımı kolaylaştırıldı.

Dipnotlara ilave olarak, beş ek daha ilave ettim. Ek-1 metinde bahsi geçen yakın zaman ve o çağa ait şahsiyetlerin biyografilerinden oluşur. Bu kişilerin çoğuna dair İngilizce bir eser mevcut değildir. Metinde zikredilen tarihî şahısların kısa biyografileri son notlarda verildi. Ek-2’de Şibli’nin seyahati sırasında ve hemen sonrasında yolladığı Urduca mektuplar mevcuttur. Mektuplar; kitapta bahsi geçmemiş olan İstanbul’daki kurumlara ve bağlantılarına dair detay vermek suretiyle Şibli’nin seyahatinin gerçekleştiği bağlama ışık tutar. Ayrıca, XIX. yüzyılın sonunda Güney Asya’daki arşivlerin, âlimlerin ve edebi muhitlerin Osmanlı İmparatorluğu ve Mısır’dakilerle bağlantısını sağlayan iletişim ağını ima yoluyla gösterir. Ek-3 seyahatnamenin basılmasından hemen sonra yazılmış olan üç adet Urduca değerlendirme metninin tercümeleridir. Ek-4 söz konusu seyahatin zamanını, şartlarını ve amacını ihtiva eden arasında Şibli’nin Arapça kısa bir mektubunun da bulunduğu çoğunluğu Urduca olan bir dizi gazete haberini tercüme eder. Bu haberler kolejin yayın organı olan Aligarh Enstitüsü Gazetesi’nde basılmıştır. Ek-5 Şibli’nin yazdığı ve seyahatnamede geçen biri kısa ikisi uzun Farsça şiirlerin İngilizce çevrim yazısını içerir.¹ Lügatçe mevcut olmayan ya da NOAD’da yeterince açıklanmamış teknik ve uzmanlık gerektiren sözcüklerden müteşekkildir. Çevirmen olarak son sözde metin ve onun bağlamı tartışıldı. Odak noktaları, diğerleri arasında, müellife dair biyografik bilgi ve Şibli’nin dünyasındaki Arap edebiyatı, entelektüel iletişim ağı, İslam ve seyahat yazılarının geniş tartışmalarını kapsamaktadır.

1 Bu kısımdaki İngilizce transkripsiyonu kendi dilimiz transkripsiyonuna çevirmekten vazgeçtik. Bunun yerine, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nden Şibli’ye dair birkaç belge çevrimyazısı konularak konuya katkıda bulunmayı hedefledik. [MV]

Çeviri mümkün olduğunca metnin aslına ve literal anlamına sıkıca bağlı kalmıştır. Metni hem eğlenceli hem de güvenilir hale getirmek için okunabilirlik ve aslına uygunluk arasında bir orta yol bulmaya giriştik. Urdu edebiyatı ve Güney Asya tarihinin akademik bir talimi açısından yazınsal çeviriye büyük önem veriyorum. Bu bilhassa seyahatname nokta-i nazarından doğrudur, çünkü sadece zevkli bir edebi çalışma değil aynı zamanda tarihî bir belgedir de. Metinden de anlaşılacağı üzere, Şibli bir amaca dayanarak yazmıştır. O eğitmek ve bilgi vermek gayesindedir ve onun nesri gereklik ve kesinlik hususundaki kaygısını gözler önüne serer. Binaenaleyh, arızî kullanışsızlık tehlikesine rağmen mümkün olduğu kadar ve sıkı sıkıya metnin tastamam anlamına bağlı kalmaya çalıştım.

Bu, bahsi geçen seyahatnamenin İngilizceye ilk ve tam tercümesidir. Bildiğim diğer tam çevirisi de Yusuf Karaca tarafından Modern Türkçeye yapılmıştır. Ancak, Karaca bazı pasajları atlamış ve bazı eklentiler yaparak asıl metni değiştirmiştir.² Seyahatnamenin Arapça muhtasar özeti ise yakınlarda basılmıştır.³

2 Örneğin, Karaca “Şiiler” kelimesini Şibli’nin İstanbul’daki Muharrem matemleri anlatısına derç etmiştir. Şibli ise “Acemî” sözcüğünü kullanır (s. 109). Diğer örnekler arasında şunlar vardır; seyahatnamenin bitiş kısmında Arapçanın bozulduğuna dair eklediği cümle (s. 197), Muhammed Abduh’un Şibli’ye ifade ettiği Cemaleddin Afgâni tasviri nitelemesi (s. 195), Şibli’nin ait piramitlerin oranlanması insan işi olmadığına dair Abdullatif Bağdadî’den aldığı iktibasın çıkarılması (183-184) ve Şibli’nin Mısırlılar arasında hayranlıkla müşahede ettiği niteliğin Türkiye’nin arasında bulunduğu “diğer İslam devletlerinin” yitirdiği şeklindeki yerin çıkarılması (191). Şibli Numânî, *Anadolu, Suriye ve Mısır Seyahatnamesi (Sefernâme-i Rum u Şam u Mısır)*, çev: Yusuf Karaca (Fatih: Risale, 2002), 109, 183-184, 191, 195, 197.

3 Şibli Numânî, *Rihlat Şibli en-Numânî ila el-Konstantiniyye ve Beyrut ve’l-Kudus ve’l-Kahire*, çev: Muhammed Akram el-Nedvî (Şam: Darü’l-Kalem, 2011).

TEŞEKKÜR

Bu proje, burada imkân dâhilinde teşekkür etmeyi arzu edebildiğim pek çok akademisyen, meslektaş, öğrenci ve aile üyesinin fikirlerinden ve tenkitlerinden yararlanmıştır. Tercüme üzerindeki rehberlikleri ve dipnotlara dair muavenetleri için, özellikle Ahmed Agbarya, Muhammed İlyas Azmi, Mardin Aminpur, Cemil Aydın, Douglas Brookes, Lisa Jardine Bruce, Samuel Frederic Coggeshall, David Commins, Aria Fani, Jim Grehen, Carol Hakim, Seyid Ekber Hayder, Rişi Kant, Sara Lane, Adnan Malik, Gail Minault, Lynn Nyhart, Hüseyin Ömer, Jeanette Okur, Ricardo Rivera, Devika Saxena, Kathryn Schwartz, Erkan Serçe, Vasim Şilivala, Himmet Taşkömür ve Sibel Zandi-Sayek'e teşekkür etmek isterim. Bu proje, onların yönlendirmesi ve desteği olmasaydı herhalde hayata geçirilemezdi. Syracuse Üniversitesi Yayını editörleri ve kadrosuna, bilhassa Meghan Cafarelli, Suzanne Guiod, Brendan Missett, Kay Steinmetz ve Fred Wellner'e titizlikleri, sabır ve vizyonları için minnettarım. Bütün hatalar ve noksanlar, elbette, bana aittir.

TÜRKİYE, MISIR VE SURİYE

Bir Seyahatname

Anlatı süresince İstanbul, Beyrut, Kudüs, Kahire ve benzeri yerlerle ilintili zuhur eden ilgi çekici ve küçük vakalar şu şekildedir; şehrin genel görünüşü, ziyarete değer mahaller, meşhur binalar, Maarif Nezâreti, akademiler, medreseler, yatılı okullar ve öğrenciler, kızların eğitimi, muharrirler ve yazıları, kütüphâneler, gazeteler, mecmualar, karşılaşılan meşhur paşalar ve başarılı insanlar, Türklerin ve Arapların ahlakları ve davranışları. En sonunda da, bugün Suriye ve Mısır'da dolaşımda olan yeni tarz terimlere ait gayet kısa bir lügatçe, bunlar olmaksızın insanlar Arapça gazetelerden istifade edemezler.

Derleyen: Şiblî Numânî

ÖNSÖZ

Bismillahirrahmanirrahim

Hamd edenler ve salat u selam edenler ile

Ulaşmamış olsak da gül mevsiminde gülistana

İzin vermeyiz hazânın temaşasının elimizden kaymasına

Hicri 1309 senesi mübarek Ramazan'ında [Mart-Nisan 1892] İstanbul'a tertip ettiğim seyahat halis muhlis bir ilim taliplisinin seyahatidir, çünkü bu ne sıra dışı bir iş ne de yolculuk zuhuratının nadir hallerindendir ki bu seyahatnameyi yazmak aklımın ucundan bile geçmemişti. Fakat oralardan döndükten sonra kendileriyle buluşma fırsatı yakaladığım büyükler ve dostlarımın hepsi bu gezi notlarını talep ettiler. Yolculuk ve seyahat geleneği cemiyetimizde bir müddetten beri durmuş ve buna bağlı olarak Müslüman coğrafyasının sahih ahvâline dair neredeyse hiç malumat kalmamış olduğundan, insanların bu talebi abes değildi. Yolculuk öncesi, ne zaman İstanbul'dan ya da oralara benzer yerlerden gelen bir seyyah ile buluşsam bölgenin vaziyetine dair soru sormak suretiyle harcadığım onlarca saati der-hatır ettim.

İşte bu sebepler beni söz konusu evrak-ı perişana çeki düzen vermeye ikna etti. Aksi takdirde, böylesi hızlı ve sıradan bir gezinin olaylarını kaydetmek ve ona *sefernâme* ya da *kitâbü'r-rihle*¹ ismini vermek küçük bir nüktersizlik demek olmazdı. Sefernâme için gerekli ve elzem olan bu çeşit bir malumat, yani; bölgenin genel durumu, idari tarz, mahkemelerin çalışma ilkeleri, iş hayatı ve ticarete dair hususiyetler ve bina krokileri gibi şeylerin bir tanesi bile bu sefernâmede yoktur. Elbette, gerektiği kadar ayrıntılı olmasa da, içtimai hayat ve fikrî-ilmî olaylarla bağlantılı azımsanmayacak miktarda vakalar vardır. Sefernâmeyi “sefernâme” olarak görmek isteyen kim olursa olsun bu kitaptan tam bir itminan elde edemeyeceklerdir. Yine de, “mâ lâ yudraku kulluh lâ yutraku kulluh”² kaidesine göre İslam coğrafyasının sıradan olaylarından bile hoşnut olan masadaki misafire heybemizde getirdiğimiz nevale sunulabilir.

Bu kitapta Türklerin medeniliğini ve bölgesel durumlarını ele almış değilim, zaten böylesi bir tartışma benim pozisyonum ve statüm açısından da uygun olmazdı. Fakat okurun gönlünde oluşacak olan Türklerin edep ve kültürel zarafeti bu hususta dile getirilen Avrupa'daki genel literatürden farklı olacaktır.

Geçmişte Avrupa'nın inşa etmiş olduğu Müslüman karşıtı düşünceler; dinî taassubun renk tonunun açıkça görülmesi anlamında alenen ifade edilmişti ve o zaman için bu, Avrupalı genel kabulün seçkin bir vasıtasıydı. Fakat, ne zaman ki

1 Sefernâme Urdu ve Fars dilinde; Kitâbü'r-rihle ise Arapçada seyahatname demektir. İkincisi özel anlamda Urducada çok kullanılmayan ve Şiblî'nin de zamanında okumuş olduğu İbni Battuta'nın “seyahatnamesidir”.

2 Tamamı elde edilemeyen bir şey tamamen terk edilmemeli.

Avrupa'da dinin gücü azaldı ve “dinî ilahiler” coşkun etkisini tamamen yitirdi, bu politika da yön değiştirdi. Müslümanlar hakkında böylesi ayan beyan önyargılı kelimeleri telaffuz etmenin artık o kadar da yararlı olmayacağı düşünüldü. Bunun yerine, ilmî olarak tecrübe edilmiş bir uygulama şu şekilde benimsenmiştir; İslami devletlerin, milletlerin ve toplumların noksanları ve kusurları tarihin süs bahçesinde çıplak bir şekilde dizilidir ve bu edebi yazında müşterek yazılar, hikâyeler, romanlar ve darbımeseller vasıtasıyla o derece içkin ve mündemiç hale gelmiştir ki kimyevi çözeltiler bile bunları birbirinden ayıramaz.

Bu uygulama bütün Müslüman milletler nezdinde tedavüle sokulmasına rağmen, şu anda bahsi geçen tartışmamız hususiyle Türkleri ilgilendirir. Avrupalı literatürü okuduktan sonra Türkler hakkında aşağılayıcı düşüncelere sahip olmak tam da uyku hâpı alındığı halde uykunun bastırmaması gibi bir şeydir.

Avrupa'da ulemaya mahsus olan mahfil oldukça geniştir ve bu cihetten onların arasında önyargılısı-iyi kalplisi, yüzeyseli-derini her sınıftan ve her rütbeden adam vardır. Gel gör ki mevzu Türkler olunca, bütün bu derece farklılıkları tamamıyla çöküverir ve farklı tellerden aynı name yayılır.

Mesela, günümüzün dürüstlerden dürüst Avrupalı bir yazarın hakikatli ve dosdoğru beyanı Türk hükümetine gelince, baştan aşağıya borçların ağırlığı, endüstri ve teknoloji yetersizliği, taşralarda eğitim harcamalarının mevcut olmaması, silahlanma ve cephane hususunda Avrupa'ya bağımlılık gibi hususlarda deveren eder. Ancak, son zamanlarda yapılmış olan reformları bahsetmekten öylesine kaçınır ki sanki bu reformlar hiç var olmamıştır. Kazara dahi olsa, hazinenin

yönetimi, bütün vilayetlerde kurulmuş olan ziraat bankaları, sayıları 96'dan 405'e çıkmış olan rüşdiye (ortaokul) mektepleri, çok sayıda geniş ve büyük kolejlerin açılması, borçların ödenmesi için yapılan düzenlemeler, askeri gücün gelişmesi gibi olaylarda³ kalemini bile oynatmaz.⁴

Bir ulusun ya da bir şahsın takdire ya da tekdire şayan olmasının oldukça basit bir yöntemi vardır; hadiselerin ve vakaların tek taraflı tasvir edilmesi. Burada meselenin yalın gerçekliği şudur ki Avrupa yeryüzündeki bütün milletlerden çok daha fazla bu aldatıcı metodu kullanagelmıştır.

Şüphesiz, Avrupa'da da bu tür önyargılarla alakası olmayan hayırhah insanlar mevcuttur. Ancak, çocukluk çağından beri yetiştirildikleri düşünce tarzıyla karşılaştıkları vakit, etraflarındaki bilgi kaynakları ve her cihetten kulaklarına

3 Şu an ki sultanın zamanında [II. Abdülhamid zamanı, MV] meydana gelmiş fikri-ilmî ve ameli gelişmelerin detaylarını veren müstakil bir kitap İstanbul'da yazılmış ve basılmıştır. Ayrıca, bilhassa donanmadaki gelişme hakkında Rasim Efendi tarafından yazılan ve Devr-i Terakki adındaki risale de yayımlanmıştır. [Şibli Nu'mânî'nin notu]

4 Büyük ihtimalle Şibli Osmanlı ilerlemesini benzer bir başlıkta yazmış olan romancı ve muharrir Ahmed Rasim'e atıfta bulunuyor. *Terakkiyât-ı İlmiyye ve Medeniyye* adlı eserinde, Ahmed Rasim Çin, Mısır, İran, Yunan, Roma ve benzeri dünya medeniyetlerinin mufassal bir etüdüyle başlar. Daha sonra Locke, Rousseau ve Darwin gibi Avrupalı fikir adamlarına ve taşbaskı matbaa ve modern enerji kaynakları gibi teknolojik kalkınmalara odaklanır. Terakkiyât, Şibli'nin seyahatnamede Türk matbaacılığın tekâmülünde rolünden bahsettiği Osmanlı yazar Ebüzziya'nın sahibi olduğu ve modern Türkçe eserlerinin umumi bir kitaplığı şeklinde tasarlanmış bir dizi çalışmanın parçası şeklinde yayımlanmıştır. Belki de Şibli'nin zihninde bu çalışma böyle kalmıştır. Fakat, Ahmed Rasim'e yönelik bibliyografik çalışmalarda *Devr-i Terakki* adında bir eserden bahsedilmemektedir. [Suat Hızarcı, *Ahmet Rasim: Hayatı, Sanatı, Eserleri* (İstanbul: Varlık Yayınevi, 1953), 1-23; Ahmed Rasim, "Terakkiyât-ı ilmiye ve beşeriyye", *Kitabhâne-i Ebüzziya* içinde, cilt 5, ed. Ebüzziya, (Constantinople, 1886-87)] [Bizim kanaatimize göre Şibli Ahmed Rasim'den değil de Ahmed Midhat Efendi'nin yazdığı ve özellikle II. Abdülhamid zamanında yapılan reformların da anlatıldığı *Üss-i İnkilâb* adlı çalışmasını kastetmektedir. Bruce, ismi geçen ve deniz gücü üzerine yazdığı anlaşılan Rasim Efendi'yi Ahmed Rasim ile karıştırmış olmalıdır. MV]

giren sesler düşünüldüğünde, onların peşin hükümden azade olmalarının tesiri kalmaz. Son derece önyargısız, kültürlü ve yardımcı olmaktan onur duyduğum bir beyefendiye, İstanbul ve Kahire'ye tertip edilen bir geziden döndüğünde, laf arasında şöyle sormuştum; “Kahire'deki büyük Ezher Camii'ni⁵ de ziyaret ettiniz mi?”. “Orayı ziyarete bayağı heves etmiştim, fakat rehberim Hristiyanların oraya girmesine izin verilmediğini söyledi.” şeklinde cevap vermişti. Halbuki bu tamamen yanlıştır. Ben kendim bir aydan fazla bir süre Ezher Camii'nde ikamet etmiş olmama rağmen, Hristiyan arkadaşlarım beni tam da mescidin içinde hiçbir sıkıntı yaşamadan ziyaret etmişlerdir. Ancak Avrupa'da Müslümanlara yönelik önyargı ve taassup neredeyse izahtan vareste bir bilgidir, o zât rehberin sözüne inanma hususunda nasıl olur da tereddüt yaşayabilirdi?

Üstüne üstlük, herhangi biri bu müşterek yoldan inhiraf eden ve sapan bir şey söylesin veyahut yazsın, görün bakalım Avrupa'nın tamtam hanesinde o sesin papağan sesi olduğu düşünülecektir. İstanbul'da on beş ya da on altı yıl kadar yaşamış bir İngiliz prensesi *II. Abdülhamid'in On İki Yıllık İdaresi* adında bir kitap yazmıştı.⁶ İnandırıcı olmak amacıyla olsa

5 Câmii (Cemaatin cuma için toplandığı mescid). İslam'ın ilk yüzyıllarında, bu kelime bir bölgedeki ana mescit için kullanılırken, sonraları büyük mescitler için kullanılmaya başlanmıştır. Burada bahsi geçen Ezher Camii, aynı adla akademisini de içerisinde barındıran camidir. Kahire'de bulunduğu sürece, Şibli Ezher'de ikâmet etmiştir ve seyahatnamede ayrıntılı bir biçimde bundan bahseder. Huart ve Massé, “Djâmi”; Jomier, “El-Ezher”, *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., edited by P. Bearman T. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel ve W. P. Heinrichs. BrillOnline. <https://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-islam-2>; Skovgaard-Peterson, “al-Azhar, modern period”, *Encyclopaedia of Islam*, 3rd ed., edited by Kate Fleet vd. BrillOnline. <https://referenceworks.brillonline.com/browse/encyclopedia-of-islam-3>.

6 Prenses Annie de Lusignan tarafından yazılan “II. Abdülhamid'in Saltanat-ı Hümâyunlarında On İki Yıl” adlı kitap çağdaş Osmanlı siyasi ve toplumsal

da – yazarın entelektüel kapasitesi, on beş ya da on altı yıllık tecrübe, keşfedilen bilginin sahih vasıtaları – beraberinde olan bütün gerekli unsurlar mevcuttu, Türklerin hatalarını dile getiren Avrupa ile birlikte söz birliği etmediği için hâlâ güvenilir ve dürüstlük statüsüne erişememiştir. Tahsilli insanların şöyle dediklerini işitiyoruz; “Eğer Türkler bir hayali yazar ismiyle kitap yazmışsa ve padişahıtan gelen ihsanlar İngiliz prensesini böylesi bir kitap yazmaya zorlamışsa, bu hiç garip olmaz!”. Lakin, eğer aynı kitap Türklerin kusurlarından bahsetmiş olsaydı, yine bu insanların nazarında kitabın her bir harfı mutlak hakikat olarak telakki edilirdi. Profesör Vambéry’nin ilmî araştırmalarından elde ettiği sonuçları ihtiva eden yazıları tam da bu sebepten, adı geçen profesörün Türklerin hâlihazırdaki ilmî-fıkırî gelişmesini kabul etmesinden ötürü etkisiz kalmıştır.⁷

kültürün bir araştırmasıdır. Önsözde, Lusignan, İngiltere’deki politik olayların ve “parti polemiklerinin” Türklere yönelik dış siyaseti ve davranışları oluşturduğunu tartışır. Bu durum “Türk olan her şeyin”, özellikle de Türk devlet adamlarının söylediklerini ve yaptıklarını çarpıtmış, tahrif etmiş ve “geri plana atmıştır”. “Bütün bir gerçeği” dile getiren muhabirler iş kaybına ve onların günün politik polemikleriyle uyuşmayan sözleri sansüre ve ilgisizliğe uğrar. Lusignan’ın tasvir ettiği kitabın sebeb-i vücudu çarpıcı bir biçimde Şibli’nin seyahatnamesiyle benzerlik gösterir. Lusignan, Türk İmparatorluğu’na dair “güvenilir bilgi” elde etmenin imkânsız olduğunu ve dolayısıyla II. Abdülhamid zamanındaki Türkiye’de yaşadığı tecrübelerinin uzun bir anlatısını yazmaya giriştiğini öne sürer. Lusignan ve Şibli, diğer açılardan da benzerdir. İkisi de Sultan’ı metheden şiir neşretmiştir. Başka cihetlerden, Türk reformları hakkında üretilen “güvenilir bilgi”ye yaklaşımları değişiklik arz eder. Lusignan Berlin Kongresi sonrasında Türklerin devlet reformunu ve Mısır’a yönelik Osmanlı politikalarını över. (s. 134-244) Tam tersine, Şibli Osmanlı uluslararası siyasetine ve Avrupalı güçler ile olan siyasi münasebetine dair çok az yazmıştır. Bunun yerine, öncelikle vatandaşlık, askerî alt yapı ve eğitimde gerçekleşen iç reformlara odaklanır. Primcess Annie de Lusignan, *Twelve Years’ Reign of His Imperial Majesty Abdul Hamid II, Sultan of Turkey* (London: S. Low, Marston, Searle, & Rivington, 1889) Lusignan’ın II. Abdülhamid’i öven şiiri için, bkz. “Birthday Ode for His Majesty Le Sultan Abdul Hamid”, *Scraps* içinde, (London: Chapman, 1887), s. 45-48.

7 Armin(ius) Vambéry (1832-1913) (bkz. Ek-1). Şibli’nin kullanmış olduğu “şâ’istagi” kelimesi (edep, nezaket; kibarlık, medenilik, medeniyet) anlamına

Avrupa'da Türkler hakkındaki yaygın literatürün durumu bu olsa da yeri gelmişken, bilhassa Türkiye seyahatnamelelerinden bahsetmeliyiz. Çünkü, bunlar Avrupa'nın tarihsel yazılı kaynaklarını büyük oranda kullanmışlardır. Seyahatname türü; tarihsel geleneğin ilgi çekici bir parçası olmasına rağmen, bir o kadar da yalan yanlış varsayımlarla doludur.

Genelde seyahatname yazarlarının işledikleri en temel hata özel olandan hareketle bir genelleme tesis etmeleridir. İnsanlar, seyahat sırasında karşılaştıkları hemcinslerinin karakterlerinden, davranışlarından ve fikirlerinden, velev ki bu hususiyetlerin sadece bir kısmına münhasır olması mümkün ise de, koca bir millet adına genelleme yaparlar. Benzer şekil-

gelir. Şibli, Vambéry ile yapmış olduğu ismi verilen bir konuşmanın Urduca tercümesine göndermede bulunur (*Ders: Türklerin Umumi Terakkisi ve Âdâbi* - 1889). Tercüme Aligarh'tan arkadaşı Zekâullah tarafından yapılmıştır ve Vambéry'nin 1889 Mayıs'ında Londra'da Exeter Salonu'nda yapmış olduğu konuşma çerçevesinde tercüme edilmişe benzemektedir. (Armin Vambéry, *The Story of My Struggles* (London: T. Fisher Unwin, 1904), s. 486-87) Buradaki dersler Hindistan'daki İngiliz idaresine yönelik desteğin artması ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yayılmasına karşı çıkma amacına matuftu. [David Mandler, *Arminius Vambéry and the British Empire: Between East and West* (Lanham: Lexington Books, 2016), s. 82-85]. Zekâullah'ın çevirisi Urdu Gazetesi *Hasan*'da 1889 Ağustos'unda Haydarabad'da basılmıştı. (Zekâullah, "Lakchar", *Hasan* 2, no. 8 [1889], s. 1-16). *Hasan*'ın aynı sayısı daha başka seyahat notları da içerir: Mehdi Fetih Navaz Cang (1852-1904)'ın seyahatnamesinden bölümler ve Münir el-Mülk Bahadır'ın (Haydarabad Gelir Nazırı ve Haydarabadlı müteveffa başkan Salar Cang'ın oğludur) Nilgiri Dağlarına yaptığı seyahatten alınan iktibaslar. Şibli *Hasan*'ı okurdu, çalışmasını gazetesinde yayımlamıştı ve bunu aile mensuplarıyla da paylaşmıştı. Dolayısıyla, yüksek ihtimal Zekâullah'ın tercümesini okumuş olmalıdır. Keza, Şibli Şarkiyatçı Thomas Walker Arnold vasıtasıyla Vambéry'in çalışmasıyla karşılaşmış olmalıdır. (Bkz. Ek-1) Arnold, Şibli ile birlikte çalıştığı *The Preaching of Islam* (1896) adlı eserinde Vambéry'nin *Sketches of Central Asia* (1868) ve *Gesichte Bocharoas* (Buhara Tarihi- 1872) adlı kitaplarından iktibasta bulunmuştu. (T. W. Arnold, *The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith* [Westminster: Archibald Constable & Co., 1896], s. 382. Vambéry daha önceden Türk tarihi ve dili üzerine yayımlar yapmıştı. Örneğin, onun *Ueber die Reformfähigkeit der Türkei* (Türkiye'nin İslah Edilebilirliği Üzerine) ilk olarak 1877'de ve sonra 1878'de Fransızca çevirisi yayımlanmıştı.